

I. HERALDYCZNE POLONIKA W ZBIORACH PAŃSTW NADBAŁTYCKICH

Radosław Gaziński

(Uniwersytet Szczeciński, Szczecin)

MATERIAŁY DOTYCZĄCE HERALDYKI KSIĄŻĄT POMORSKICH W ARCHIWUM PAŃSTWOWYM W SZCZECINIE

Archiwalia odnoszące się do heraldyki książęcej w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie są bardziej niż skromne. Składają się na nie pieczęcie książąt pomorskich przywieszane do pergaminów tworzących tzw. kolekcję gryfińską¹ oraz do dyplomów wchodzących w skład osobnego zbioru dokumentów. Ponadto mamy do dyspozycji jeden poszyt z Archiwum Książąt Szczecińskich, jedną jednostkę znajdującą się w Rękopisach i Spuściznach oraz jedną pochodzącą ze Zbioru Loepera. Tę skromną bazę źródłową uzupełniają kilka map z herbami książęcymi, będących częścią kolekcji kartograficznej, oraz kilka starodruków przechowywanych w bibliotece archiwalnej².

Najstarsze wizerunki herbu książęcego przechowywane w Archiwum Państwowym w Szczecinie zachowały się na pieczęciach przywieszonych do dokumentów pergaminowych wchodzących w skład Akt miasta Gryfina oraz tworzących tzw. zbiór dokumentów. Pierwsza z zachowanych oryginalnych pieczęci herbowych znajduje się przy dokumencie księcia szczecińskiego Ottona III z 1458 r. (fot. 1), w którym przejmuje on uprawnienia do gospodarstw we wsi Moczyły³. Na pieczęci widzimy jednopolowy herb władcy ze wspiętym gryfem w tarczy. Nad tarczą herbową umieszczono hełm z klejnotem (korona z pawimi piórami) oraz labry.

---

¹ Kolekcja pomorskich dokumentów licząca ponad 10 tys. obiektów podzielonych na dyplomy: książęce, kościelne i miejskie przechowywana jest w Archiwum Krajowym w Greifswaldzie. W artykule nie uwzględniono także kopii pieczęci książęcych wykonanych przez archiwistów niemieckich na początku XX w., która jest obecnie przechowywana w Archiwum Państwowym w Szczecinie.

² W związku z ogłoszeniem przez Marszałka Województwa Zachodniopomorskiego roku 2014 Rokiem Gryfa, na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie odbyła się wystawa pokazująca wiele interesujących obiektów z wizerunkiem gryfa, również z zasobu Archiwum Państwowego w Szczecinie; zob. *Pod skrzydłami Gryfa*, Szczecin 2014, s. 245.

³ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Akta miasta Gryfina (dalej: AmG), 52.

1. Pieczęć księcia Ottona III z 1458 r., z jednopolowym herbem władcy. APS, AmG, sygn. 52.

2. Pieczęć księcia Bogusława X z 1488 r., z jednopolowym herbem władcy. APS, AmG, sygn. 57.

3. Pieczęć księcia Bogusława X z 1512 r., z pięciopolowym herbem władcy. APS, AmG, sygn. 13.

W 1488 r. Bogusław X wydał wyrok w sprawie przebiegu granic posiadłości gryfińskich⁴. Do dokumentu książę przywiesił pieczęć z jednopolowym herbem przedstawiającym wspiętego gryfa. Nad herbem umieszczono hełm, czapkę książęcą oraz labry (fot. 2). Ten sam książę w 1512 r. wydał dokument potwierdzający lenno Peterowi Podewils⁵. Na znajdującej się pod dyplomem pieczęci widziemy pięciopolowy herb władcy trzymany przez gryfa i lwa (fot. 3). W polu sercowym tarczy umieszczono najpewniej herb księstwa szczecińskiego z wspiętym ukoronowanym(?) gryfem. W polu górnym prawym pojawił się wspięty gryf, najprawdopodobniej symbolizujący księstwo wołogoskie, obok niego (lewe górne pole) miejsce zajmuje półlew na murze, herb księstwa rugijskiego. W dolnym

⁴ APS, AmG, 57.

⁵ APS, Zbiór dokumentów, 13.

4. Pieczęcie książąt Jerzego I i Barnima IX z 1524 r., z pięciopolowymi herbami obu władców. APS, AmG, sygn. 67.

prawym polu wryto półgryfa na szachownicy będącego znakiem ziemi sławieńskiej. Wreszcie w dolnym lewym polu ułożono ukośny krzyż z czterema różami — symbol hrabstwa choćkowskiego. Taki sam program heraldyczny widniał na pieczęciach książąt Jerzego I i Barnima IX, znajdujących się przy dokumencie z 1524 r. potwierdzającym miastu Gryfino wszystkie dotychczasowe przywileje (fot. 4)⁶. Natomiast wielki 10-płowy herb Pomorza wryto na pieczęci Bogusława XIV z 1626 r., przywieszanej do kolejnego dokumentu potwierdzającego Gryfino wszystkie dotychczasowe przywileje i prawa (fot. 5)⁷.

W Archiwum Książąt Szczecińskich (9142 j.a, 213 mb. archiwaliów z lat [1209] 1440–1808 [1828])⁸, będącym koronnym zespołem przechowywanym

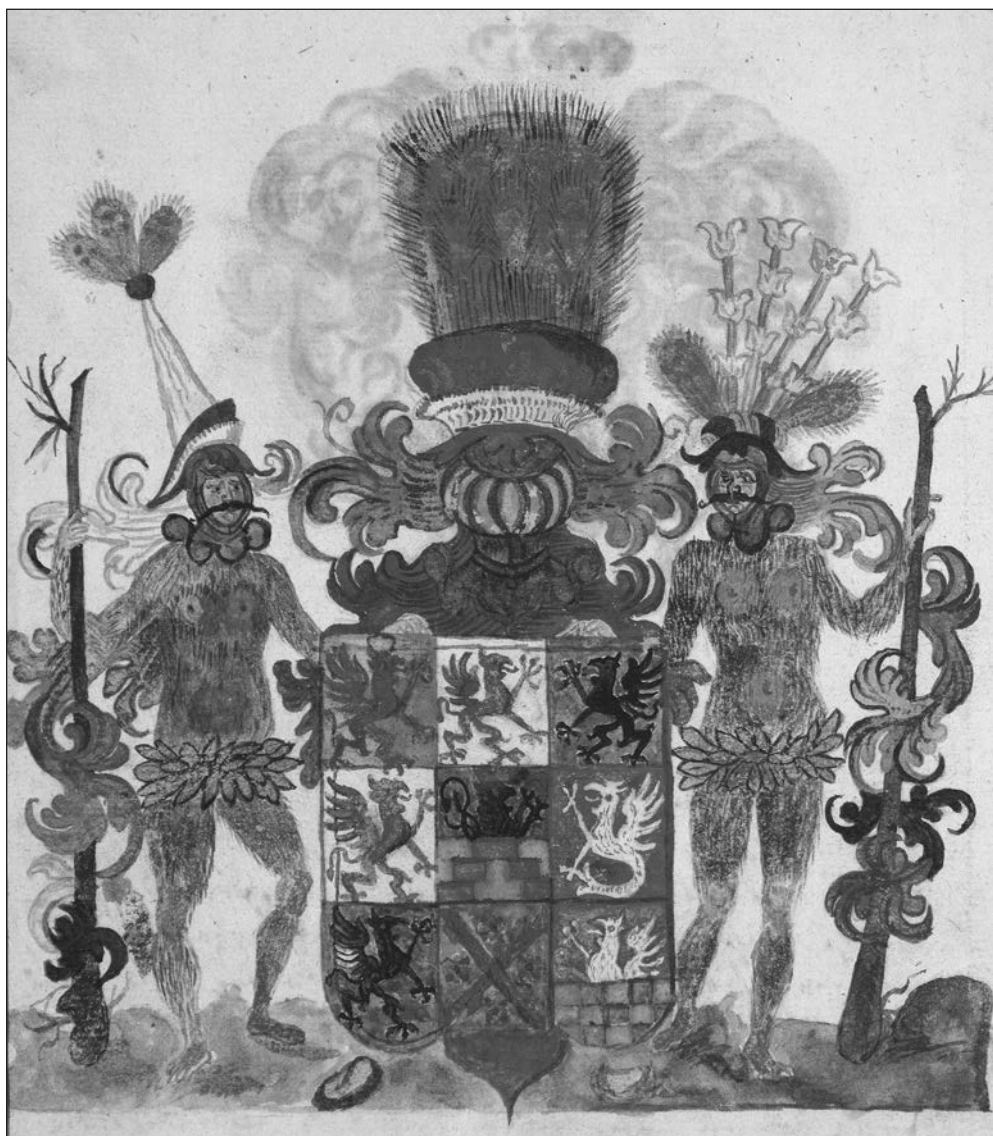

5. Pieczęć księcia Bogusława XIV z 1626 r., z wielkim dziesięciopolowym herbem książąt pomorskich. APS, AmG, sygn. 79.

⁶ APS, AmG, 67.

⁷ APS, AmG, 79.

⁸ *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 roku*, oprac. R. Gaziński, P. Gut, M. Szukała, Warszawa-Szczecin 2002, s. 19–32.

6. Wielki dziesięciopolowy herb książąt pomorskich
z genealogii książęcej Johanna Engelbrechta z 1591 r.
APS, Rękopisy i Spuścizny, sygn. 450.

w szczecińskim archiwum, mamy zaledwie jeden poszyt I/2428 z lat 1613–1631, odnoszący się w części do tytułowego tematu. Zawiera on dwa szkice herbów 1623 r., które miano umieścić na zamku w Szczecinku. Był on przygotowywany jako rezydencja dla pochodzącej z Brunszwiku księżnej Jadwigi, wdowy po księciu i biskupie kamieńskim Ulryku. Jednym ze wspomnianych herbów był herb

brunszwicki, drugim zaś pomorski. Ten ostatni trzymany przez dwóch „dzikich” miał tarczę podzieloną na 10 pól. W górnym rzędzie od prawej umieszczone zostały kolejno gryfy szczeciński, pomorski i kaszubski. W rzędzie środkowym, w polu pomiędzy gryfem wendyjskim a rybogryfem uznamskim, znalazł się krzyż — symbol biskupstwa kamieńskiego. W dolnym rzędzie od prawej pojawili się: gryf bardzki, rugijski półlew na murze oraz wołogoski półgryf na szachownicy. Poniżej w polu dziesiątym umieszczono krzyż choćkowski z różami. Niestety, żadnych wzmianek o książęcym herbie, jego pochodzeniu oraz przekształceniach, nie ma w archiwaliach dotyczących genealogii książęcej (I/1814 z 1541 r.; I/1824 z XVI w.; I/1827 z 1633 r.; I/ 1829 z XV w. oraz I/1831 z 1590 r.), próżno ich także szukać w materiałach zawierających horoskopy książęce (I/1816 z lat 1566–1567, I/1821 z 1610 r.; I/1881 z 1544 r.; I/1882 z lat 1573–1603 oraz I/1898 z 1558 r.)⁹. Informacji o heraldyce Gryfitów brak również w Archiwum Książąt Wołogoskich (1934 j.a., 54,3 mb. archiwaliów z lat [1175] 1456–1722)¹⁰. Natomiast w Rękopisach i Spuściznach, w jednostce nr 450 zawierającej osiemnastowieczny odpis genealogii książąt pomorskich z 1591 r. autorstwa protonotariusza kancelarii wołogoskiej Johanna Engelbrechta, znajduje się wizerunek wielkiego 10-polowego herbu książęcego oraz jego herbów składowych (fot. 6)¹¹. Wielki herb Gryfitów trzymany jest przez dwóch „dzikich”. Nad jego tarczą umieszczono hełm z czapką książęcą i pawimi piórami. Herby w polu tarczy zostały ułożone następująco; w górnym rzędzie od prawej: gryfy szczeciński, pomorski i kaszubski, w rzędzie środkowym od prawej gryf wendyjski, półlew rugijski na murze i rybogryf uznamski, wreszcie w rzędzie dolnym od prawej: gryf bardzki, krzyż choćkowski z różami oraz półgryf wołogoski na szachownicy. Pod dolnym rzędem umieszczono centralnie tzw. krwawe pole, będące oznaką suwerennej władzy sądowniczej, sprawowanej przez książąt pomorskich z nadania cesarskiego. Barwny rysunek wielkiego herbu został uzupełniony o osobne prezentacje wyżej wymienionych herbów ziemskich oraz wspomnianego już pola krwawego. Ziemskie herby Pomorza znajdują się także w poszycie nr 45a, będącym częścią Zbioru Loepera. Zachował się tu bowiem rysunek w dziele Petera Rangonisa z 1696 r. (fot. 7), prezentujący pomorskie herby ziemskie wchodzące niegdyś w skład wielkiego herbu książąt pomorskich, a teraz uznawane przez autora za herby prowincjonalne (Prowincji Pomorze)¹². W kolejności Rangonis przedstawił znaki: szczeciński, pomorski, kaszubski, wendyjski, rugijski, uznamski, bardzki, wołogoski, choćkowski oraz pole krwawe.

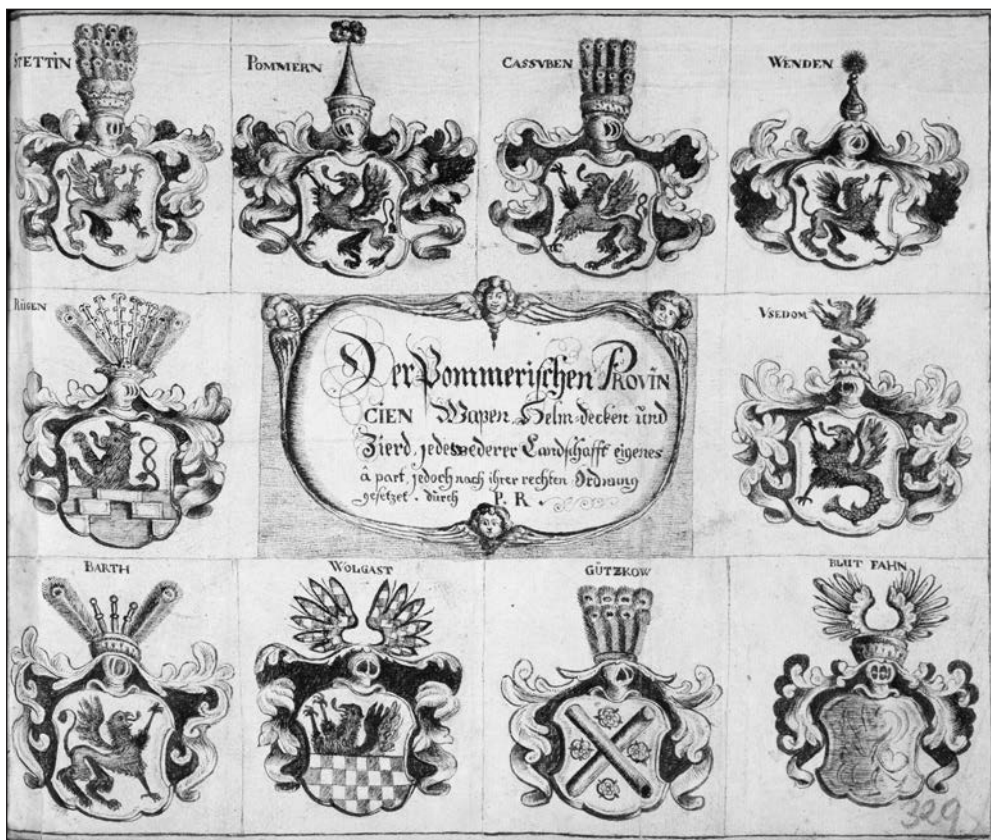
Warto także wspomnieć o przechowywanych w szczecińskim archiwum obiektach kartograficznych, na których umieszczono książęce herby. Należy do nich zaliczyć przede wszystkim mapę Pomorza Petrusa Artopaeusa (zwanego także Beckerem), będącą załącznikiem do Kosmografii Sebastiana Münstera, wydanej

⁹ Porównaj także: J. Podrański, *Archiwum Książąt Szczecińskich*, cz. 1–2, Szczecin 1991.

¹⁰ *Archiwum Państwowe w Szczecinie*, s. 33–39.

¹¹ Przy tej okazji warto wspomnieć o tzw. sztambuchu Jana Pelargusa przechowywanym w Archiwum Krajowym w Greifswaldzie (Landesarchiv Greifswald, Rep 41. Osten-Plathe, IA 2–28). W księdze tej, będącej niegdyś częścią zbiorów Ostenów z Płot, zachowały się wpisy książąt pomorskich Bogusława XIV i Jerzego III z 1607 r., uzupełnione o dwa piękne rysunki wielkich 10-polowych herbów Pomorza.

¹² APS, Zbiór Loepera, 45a, k. 329.

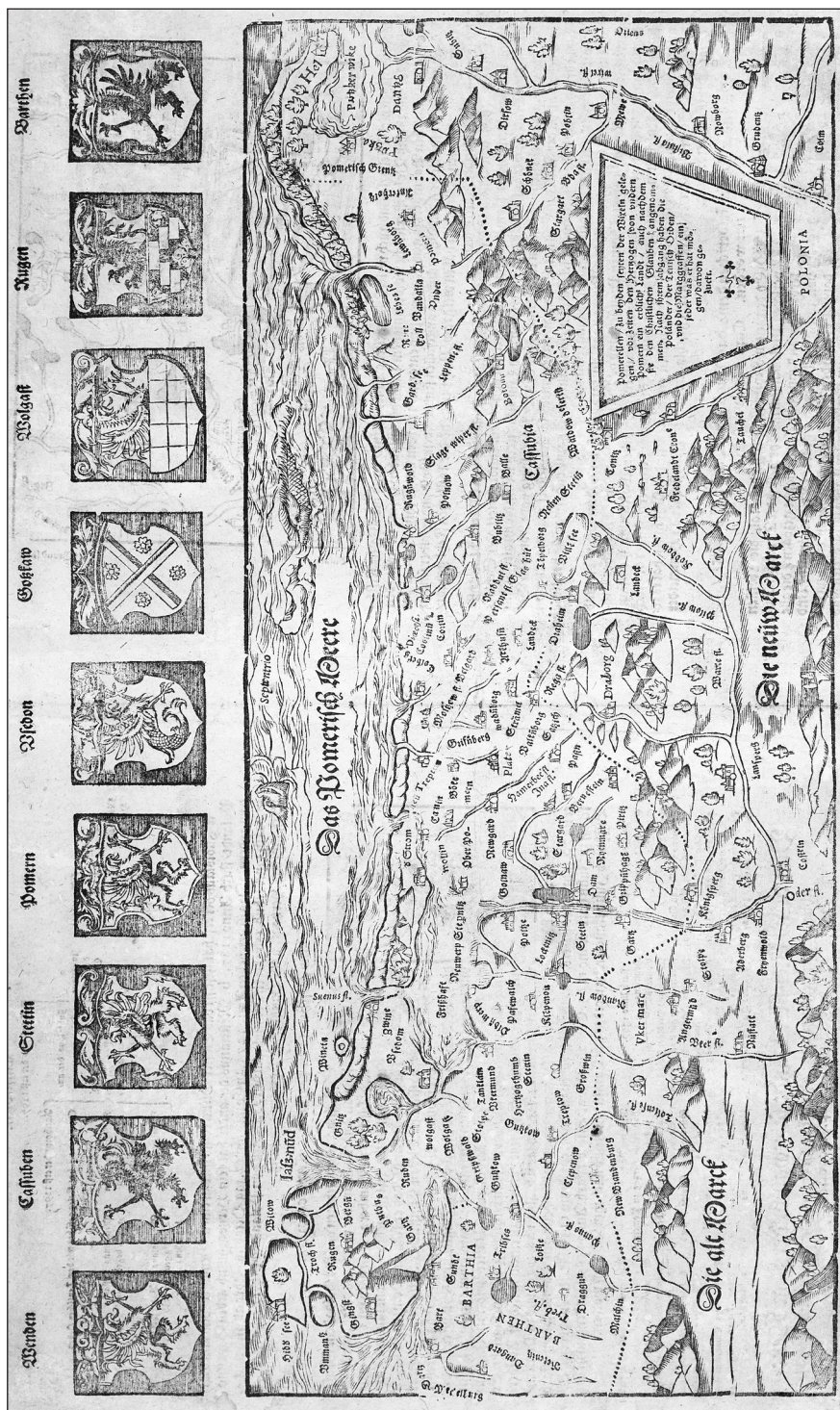
7. Herby wchodzące w skład wielkiego herbu książąt pomorskich z dzieła Petera Rangonisa z 1696 r. APS, Zbiór Loepera, sygn. 45a.

w języku niemieckim po roku 1550¹³. Na wspomnianym obiekcie umieszczono 9 herbów składających się na wielki herb Pomorza (fot. 8)¹⁴. Są to w kolejności: gryf wendyjski, gryf kaszubski, gryf szczeciński (księstwo szczecińskie), gryf pomorski (całe Pomorze), rybogryf uznamski, krzyż z czterema różami (ziemia choćkowska), półgryf na szachownicy (ziemia wołogoska), półlew na murze (księstwo rugijskie) i gryf bardzki (ziemia bardzka)¹⁵. Herb książąt pomorskich znajduje się także na mapie Księstwa Pomorskiego Joannesa Janssoniusa,

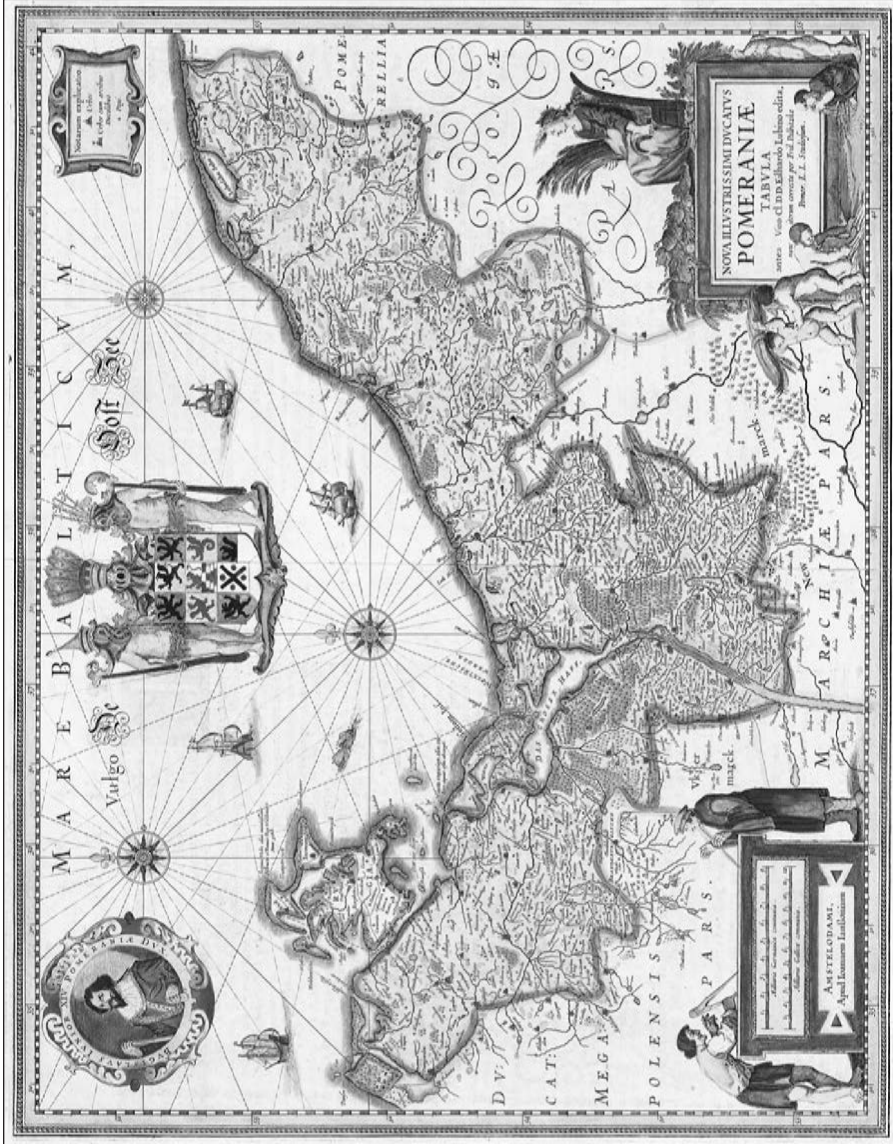
¹³ Mapa wraz z całym dziełem Münstera była wydawana do 1628 r. Ciekawe, że o herbie Gryfitów i jego dziejach nie ma słowa w korespondencji książęcej dotyczącej wspomnianej Kosmografii Münstera. APS, Archiwum Książąt Szczecińskich, I/2078, 4 f., 1549 r.

¹⁴ APS, Zbiór Kartograficzny (dalej: ZK), 86.

¹⁵ Na starszych mapach gryfa bardzkiego mylono z półwem na murze księstwa rugijskiego. Biblioteka Uniwersytetu Szczecińskiego, Zbiór Kartograficzny Tomasa Niewodniczańskiego, k. 1105.

8. Herby książąt pomorskich na mapie Pomorza Petrusa Arttopaeusa z 1550 r. APS, Zbiór kartograficzny, sygn. 86.

9. Wielki dziesięciopolowy herb książąt pomorskich z mapy Pomorza Joannesa Jassoniusa z 1633 r. APS, Zbiór kartograficzny, sygn. 302.

pochodzącej z 1633 r. (fot. 9)¹⁶ a opartej na nieco starszym dziele Lubinusa. W centrum omawianego obiektu kartograficznego umieszczony jest wielki 10 polowy herb książęcy trzymany przez dwóch „dzikich”. Błędnie podano jednak barwy poszczególnych herbów ziemskich. Znak księstwa szczecińskiego przedstawiał czarnego gryfa, a nie czerwonego w polu błękitnym. Pomorzu przypisano czarnego gryfa w polu złotym zamiast czerwonego w polu srebrnym. Z kolei czarnego gryfa kaszubskiego umieszczono w polu błękitnym, a nie w złotym. Czerwony gryf wendyjski został pozbawiony zielonych pasów i posadowiono go w polu złotym (powinno być srebrne). Półlew rugijski na murze stał się czerwony, chociaż pierwotnie był czarny. Rybogryf uznamski zmienił barwę ze srebrnej na czerwoną i zamiast w polu czerwonym znalazł się w złotym. Czarny gryf bardzki stracił srebrne pióra i błędnie został umieszczony w polu błękitnym, a nie złotym. W przypadku znaku ziemi choćkowskiej krzyż otrzymał barwę błękitną, chociaż powinien mieć czerwoną. Na koniec srebrny półgryf wołoski stał się czarny i zamiast w polu czerwonym znalazł się w błękitnym, jego szachownica zaś w ogóle nie została domalowana. Podobnie było z polem krwawym, które nie zostało w ogóle wybarwione na czerwono (pozostało białe).

Ważne materiały dotyczące heraldyki książęcej przechowywane są w bibliotece archiwalnej. Na pierwszym miejscu trzeba tu wymienić dzieło autorstwa Paula Friedeborna, syndyka, potem członka rady, a wreszcie burmistrza Szczecina, opisujące historię tego miasta¹⁷. Praca wydana w 1613 r., podzielona na trzy księgi, zawiera w księdze pierwszej szczegółowy opis wielkiego herbu książęcego. Autor herbowi książęcemu poświęcił trzy strony, opisując w kolejności: gryfa szczecińskiego, pomorskiego, kaszubskiego, wendyjskiego, półwa rugijskiego, rybogryfa uznamskiego, gryfa bardzkiego, choćkowski krzyż z różami, wołoskiego półgryfa na szachownicy oraz pole krwawe. Opis herbu został poprzedzony krótkimi dziejami Pomorza i opisaniem podziału ziem pomorskich na krainy. Ów podział stał się, zdaniem Friedeborna, podstawą według której ukształtował się herb książęcy¹⁸. Drzeworyt 9-polowego znaku Pomorza utrzymanego przez dwóch „dzikich” znajduje się także w ewangelickim katechizmie dla Pomorza, wydanym w 1593 r. z inicjatywy księcia Jana Fryderyka (fot. 10)¹⁹. Z kolei na stronie tytułowej ordynku przeciwko włóczęgostwu, wydanego w 1622 r. dla księstwa wołoskiego przez Filipa Juliusza, przedstawiono wspiętego gryfa (fot. 11) — obrońcę wiary protestanckiej — trzymającego w jednej łapie wzniesiony miecz, w drugiej zaś księgę (Biblię)²⁰. 10-polowy herb Pomorza umieszczono także na stronie tytułowej wielkiej kroniki kościoła pomorskiego napisanej przez Daniela Cramera²¹. W centrum opisywanego znaku znalazł się krzyż, a obok niego 9 wymienianych wyżej pomorskich herbów ziemskich.

¹⁶ APS, ZK, 302; wspomniana mapa była wzorowana na wydanej w 1618 r. wielkiej mapie Pomorza Eilharda Lubinusa, która została szczegółowo opracowana w: *Eilharda Lubinusa podróż przez Pomorze*, Szczecin 2013.

¹⁷ *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern [...]*, durch P. Friedeborn, Alten Stettin 1613 (w APS, Biblioteka, S. 28).

¹⁸ *Historische Beschreibung...*, s. 13–15.

¹⁹ *Bekentnis und Lehr der Kirchen in Pommern*, Alten Stettin 1613 (APS, Biblioteka, S. 26).

²⁰ *Wolgastische Bettler Ordnung [...]*, Greifswald 1622 (APS, Biblioteka, I/140).

²¹ D. D. Cramer, *Das Große Pomrische Kirchen Chronicon*, Alt Stettin 1628 (APS, Biblioteka, III/62).

10. Wielki dziewięciopolowy herb książąt pomorskich z publikacji katechizmu kościoła pomorskiego z 1593 r. APS, biblioteka, sygn. S/26.

Podsumowując naszą wiedzę o heraldyce książęcej należy stwierdzić, że gryf pomorski, fantastyczne zwierzę będące hybrydą lwa i orła, zostało ostatecznie przyjęte jako znak rozpoznawczy pomorskiej dynastii w latach 30. XIII stulecia²².

²² W literaturze przedmiotu znana jest teza, że pierwszy wizerunek gryfa pojawił się na pieczęci księcia dymińskiego Kazimierza II, przywieszonej do dokumentu datowanego na 1193 r. Część dyplomatyków była jednak skłonna przesunąć datę powstania wspomnianego dyplomu

Od tego czasu na każdej książęcej pieczęci widzimy niezmiennie wizerunek gryfa. Przez całe średniowiecze władcy pomorscy pieczętowali się jednopolorowym herbem ze wspiętym gryfem w pozycji bojowej²³. Trudno jednak precyzyjnie

---

na rok 1212 — zob. *Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 1, bearb. v. R. Klempin, Stettin 1868 (dalej: PUB, I) s. 126. Niestety tezę tę trudno dzisiaj jednoznacznie zweryfikować wobec faktu, że omawiana pieczęć, przedstawiająca stojącego księcia z mieczem i tarczą, na której miał być widoczny gryf, nie zachowała się do naszych czasów. W tym czasie Bogusław II, brat Kazimierza II, używał pieczęci konnej o bezherbowej tarczy. Na jego kolejnej pieczęci, znajdującej się przy dokumencie z 1214 r. (PUB, I, s. 162) dopatrywano się znaku gryfa. Jest to także tzw. pieczęć konna przedstawiająca księcia na pędzącym koniu, z kopią i tarczą. Na wspomnianej tarczy część badaczy dopatrywała się gryfa (R. G. Werlich, *Die Siegel der pommerschen Greifenherzöge. Die Herzöge von Pommern. Zeugnisse der Herrschaft des Greifenhauses*, von N. Buske, J. Krüger, R. G. Werlich, Wien-Köln-Weimar 2012, s. 134–138; oraz tegoż samego „...welches den Greifen führt...” *Das Geschlecht der Herzöge von Pommern und seine heraldischen Herrschaftssymbole. Die Herzöge...*, s. 170–171; i tego samego, *Początki pomorskiego herbu Gryfitów w ówczesnym kontekście politycznym i heraldycznym z okazji 800-lecia najstarszego przedstawienia obrazowego. Pod skrzydłami Gryfa*, Szczecin 2014, s. 12–13). Stan zachowania obiektu jest jednak na tyle słaby, że wielu sfragistyków zamiast gryfa widziało na książęcej tarczy wspiętego lwa (Th. Pyl, *Die Entwicklung des pommerschen Wappens im Zusammenhang mit den Pommerschen Landestheilungen*, „Pommersche Geschichtsdenkmäler“, Bd. 7, Greiswald 1894, s. 129 czy M. Gumowski, *Pieczęcie książąt pomorskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu“, t. 16, 1950, nr 1–4, il. 5). Barnim I, syn Bogusława II, na swej pierwszej konnej pieczęci z 1227 r. również nie umieścił gryfa. W tej sytuacji trudno uznać jednoznacznie, że znak gryfa był w tym czasie ustabilizowanym symbolem dynastii. Dopiero na drugiej pieczęci Barnima I z 1234 r. widzimy niepodważalny wizerunek gryfa. Wreszcie tenże książę od 1264 r. zaczął używać pieczęci sekretnej, na polu której widniała tarcza z gryfem (K. Bobowski, *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin 1989, s. 72–75). Wobec tego utrwalenie się gryfa jako znaku dynastii pomorskiej miało miejsce najprawdopodobniej dopiero w latach 30. XIII w. i zbiegło się z początkiem feudalnej przebudowy księstwa przez Barnima I (Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996, s. 53, 56–57; E. Rymar, *Rodowód książąt pomorskich*, Szczecin 2005, s. 143–151).

²³ Nie ma do końca pewności dlaczego książęta pomorscy przyjęli gryfa jako swój znak rozpoznawczy. W Fiziologusie, w którym przypisywano konkretnym zwierzętom określone cechy, gryf w ogóle nie występuje (*Der Physiologus. Tiere und ihre Symbolik*, übertragen und erläutert von O. Seel, Zürich-München 1987, s. 126). Ostatnio G. Werlich postawił hipotezę, że pomorski gryf, jako znak tutejszej dynastii, może być efektem walk w Rzeszy dwóch wielkich stronnictw, Welfów i Hohenstaufów. W XII-wiecznej Rzeszy pierwsza faza tego sporu wiązała się z walką między Henrykiem Lwem Welfem, a Fryderykiem Barbarossą Hohenstaufem, zakończoną upadkiem tego pierwszego w 1181 r. Fakt ten nie zakończył rywalizacji obu wielkich rodów. Nową falę walk rozpoczęła śmierć w 1190 r. Fryderyka Barbarossy. Jego następcą, Henryk VI, a zwłaszcza Filip Szwabski, stanęli ponownie oko w oko z opozycją skupioną od 1198 r. wokół Ottona IV Welfa. Rozpoczęła się wówczas w Rzeszy otwarta wojna domowa, którą z heraldycznego punktu widzenia można określić sporem między lwem (Welfowie) a orłem (Hohenstaufowie). Wobec tego zamieszania w Rzeszy stronnicy Hohenstaufów przyjmowali za znak cesarskiego orła, opozycja zaś lwa. W tym przypadku przyjęcie przez królów Danii dwóch lwów było manifestacją opozycji wobec cesarza. Wobec skomplikowanej sytuacji władcy Pomorza, które od 1181 r. było częścią Rzeszy, a jednocześnie byli oni silnie naciskani przez Danię, przyjęli jako swój znak gryfa, łączącego symbolikę cesarza i opozycji oraz Cesarstwa i Danii. Jak pisał Werlich „Jeżeli chciano znaleźć głęboki symbol heraldyczny w okolicznościach politycznych, w których dominujące i najwspanialsze były konkurujące ze sobą symbole orła i lwa, to nie było bardziej odpowiedniego godła niż gryf, który łączył w sobie cechy obu tych zwierząt” (R. G. Werlich, *Początki pomorskiego herbu Gryfitów*, s. 17–33, zwłaszcza s. 32, z której cytuję, porównaj także tegoż samego: „...welches den Greifen führt...” — *das Geschlecht...*, s. 172). Hipoteza Werlicha w sposób błyskotliwy próbuje wyjaśnić przyczynę przyjęcia przez

określić jego pierwotne barwy. Pewną wskazówkę dają tu wydarzenia, jakie miały miejsce w 1295 r. w czasie podziału Pomorza na księstwa szczecińskie i wołogoskie²⁴. Wówczas to Barnim I, protoplasta młodszej linii szczecińskiej, wygasłej w 1464 r. na Ottonie III, być może pod wpływem brandenburskim (czerwony orzeł w srebrnym polu) obrał na swój znak czerwonego gryfa w srebrnym polu. Tymczasem starsza linia, począwszy od Bogusława IV, została najpewniej przy pierwotnych barwach herbu, tzn. czarnym gryfie w polu złotym²⁵. Przykładami takich jednopolowych herbów w zbiorach szczecińskiego archiwum mogą być wizerunki umieszczone na pieczęciach książąt Ottona III z 1458 r. i Bogusława X z 1488 r. W 2. połowie XV w., wraz z wygasaniem poszczególnych linii Gryfitów, książęta zaczęli używać herbów wielopolowych, podkreślając tym samym swe prawa do dzielnic po zmarłych krewniakach. Zyniono to tym konsekwentniej, że do poszczególnych ziem, zwłaszcza księstwa szczecińskiego, pretensje zgłaszali brandenburscy Hohenzollernowie²⁶. Pod koniec XV i na początku XVI w. stosowano najczęściej herby cztero- lub pięciopolowe²⁷. W zasobie szczecińskiego archiwum przykładami takich znaków mogą być pieczęcie herbowe Bogusława X z 1512 r. czy też Jerzego I i Barnima IX z 1524 r. Ich program heraldyczny jest niezwykle czytelny. Gryfici jednoznacznie wskazują, że ich posiadłości składają się z centralnie położonego księstwa szczecińskiego oraz ziem leżących na zachód od niego, czyli księstwa wołogoskiego, księstwa rugijskiego i hrabstwa chockowskiego. Wschodnią część Pomorza, poza wschodnimi obszarami księstwa wołogoskiego, reprezentuje w tym przypadku ziemia sławieńska. Gruntowną reformę heraldyczną przeprowadził na Pomorzu przed rokiem 1520, a może na przełomie XV i XVI w., Bogusław X tworząc wielki 9-polowy herb swego księstwa²⁸. Zarówno okoliczności, jak i dokładna data jego powstania, nie są dzisiaj

---

dynastię pomorską wizerunku gryfa, lecz w gruncie rzeczy pozostaje cały czas hipotezą. Może rzeczywistość była bardziej prozaiczna i gryf został przyjęty jako znak przez książąt w latach 30. XIII w. pod wpływem zwyczajów napływającego coraz liczniej na Pomorze rycerstwa niemieckiego. Być może kierowano się w tym przypadku dostojnością znaku i jego symboliką, która odpowiadała książętom (gryf jako symbol czujności, siły, odwagi, dzielności w walce).

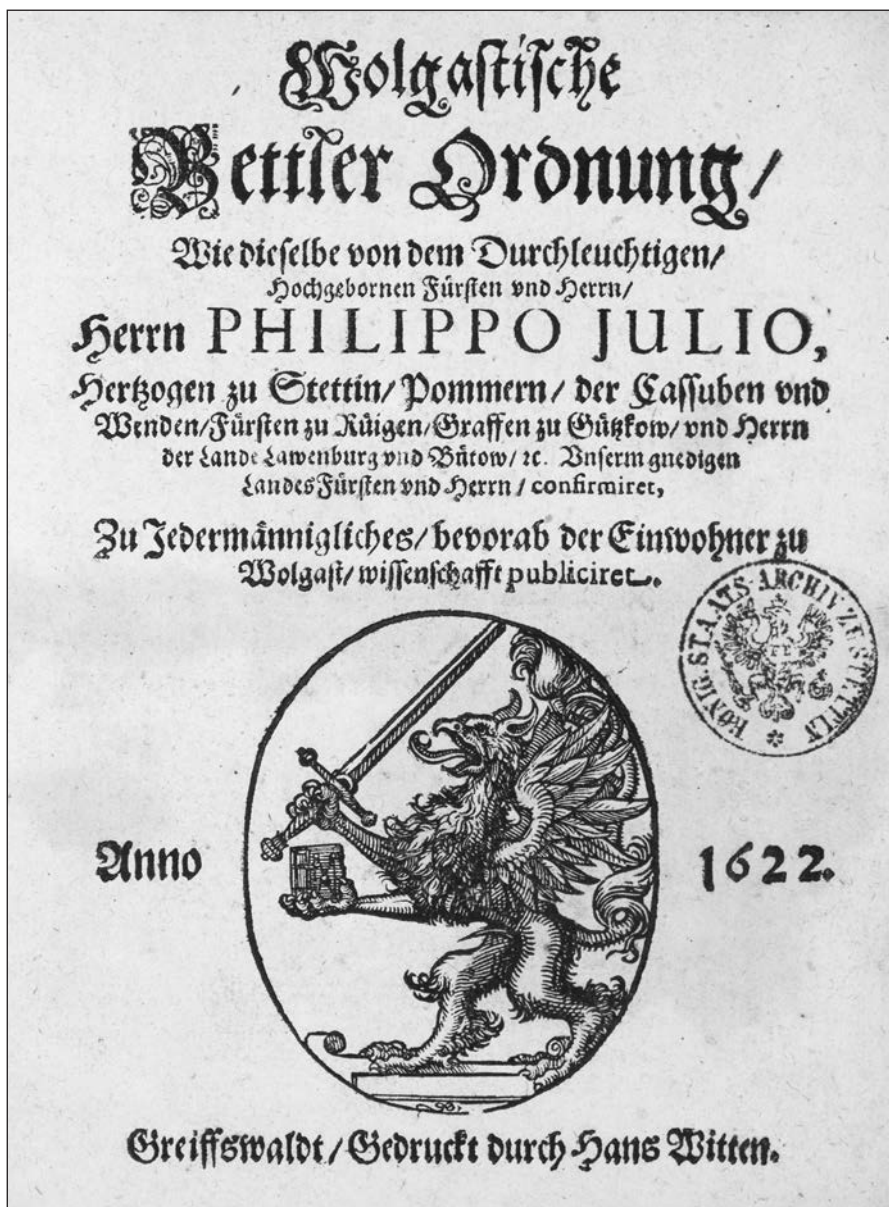
²⁴ *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, red. J. M. Piskorski, Szczecin 1999, s. 65.

²⁵ Por. także: R. G. Werlich, „...welches den Greifen führt...” — *das Geschlecht...*, s. 173–187.

²⁶ B. Wachowiak przy współpracy A. Kamieńskiego, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001, s. 93–94; Z. Boras, *Książęta*, s. 150–156.

²⁷ Pierwszy wielopolowy herb książąt wprowadził po 1464 r. Eryk II. Miał on potwierdzać prawa księcia do świeżo opuszczonego tronu w Szczecinie. Składał się on z pięciu pól: w polu sercowym umieszczono gryfa pomorskiego, a w kolejnych pojawiły się półgryf sławieński na szachownicy, gryf szczeciński, gryf wołogoski i chockowski krzyż z czterema różami. Cztero i pięciopolowych tarcz herbowych używał także Bogusław X na złotych guldenach i srebrnych bogusławach. R. Gaziński, G. Horoszko, *Herby i motywy heraldyczne na monetach zachodniopomorskich*, Szczecin 2005, s. 30–31; zob. R. G. Werlich, *Die Siegel...*, s. 147–149; tenże: „...welches den Greifen führt...” — *Das Geschlecht...*, s. 189–191.

²⁸ R. G. Werlich, *Die Umgestaltung der pommerschen Herzogswappen um 1500 und ihre Zusammenstellung in einem neunfeldigen Schild* [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego. Materiały z konferencji naukowej. 50 lat Działu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Szczecinie, 19–20 września 2002 roku*, red. G. Horoszko, Szczecin 2004, s. 199–246. Warto dodać, że pierwszym księciem, który zastosował na pieczęci wielki dziewięciopolowy herb Pomorza był Jerzy I. Zrobił to w 1524 r. Th. Pyl, *Die Entwicklung*, s. 26–27; por. G. R. Werlich, *Die Siegel*, s. 149–152; tenże: „...welches den Greifen führt...” — *Das Geschlecht*, s. 191–216.

11. Ordynek księcia Filipa Juliusza z 1622 r., z gryfem — obrońcą wiary protestanckiej. APS, biblioteka, sygn. I/140.

jednoznaczne. Wydaje się, że proces tworzenia wielkiego herbu związany był z porządkiem książęcej heraldyki po przełamaniu rozbicia dzielnicowego Pomorza w 1478 r. Nie bez znaczenia była tu wielka podróż Bogusława X do Ziemi Świętej odbyta w latach 1496–1498²⁹, podczas której pomorski władca dłużej zatrzymał się we Włoszech i dwukrotnie przebywał na dworze cesarskim zapoznając się przy tej okazji z renesansowymi zmianami w książęcej heraldyce zachodnioeuropejskiej. Nie ulega wątpliwości, że na program wielkiego herbu miał wpływ tłący się cały czas spór z Hohenzollernami o podległość lenną Pomorza Brandenburgii, rozwiązany porozumieniem w Grzmiącej (Grimnitz) w 1529 r.³⁰ Oczywiście wspomniana reforma heraldyczna wiązała się przede wszystkim z przyporządkowywaniem po części nowych znaków poszczególnym ziemiom wchodzącym w skład władztwa Gryfitów. Warto podkreślić, że istotnym przełomem w tworzeniu nowego ładu heraldycznego na Pomorzu było nadanie nowego herbu księstwu szczecińskiemu w postaci czerwonego wspiętego i ukoronowanego złotą koroną gryfa w lazurowym (niebieskim) polu. Barwy opisanego herbu naruszały zasadę alternacji heraldycznej, nic więc dziwnego, że cesarz Karol V sugerował księciu w 1521 r. zmianę pola z lazurowego na złote³¹. Ostatecznie decyzji cesarskiej na Pomorzu nie przyjęto. Ułożenie nowego herbu księstwa szczecińskiego było wówczas o tyle konieczne, że dotychczasowy herb szczeciński, czerwony wspięty gryf w srebrnym polu zaczął być utożsamiany ze znakiem całego zjednoczonego Pomorza. Miało to najpewniej swą przyczynę w uzyskaniu przez Szczecin statusu stolicy wszystkich ziem pomorskich. Już wcześniej do heraldyki książęcej dołączono znaki wymarłych w 1325 r. na Wisławie III książąt rugijskich (czarny półlew na murze)³², a następnie wygasłych w 1357 r. na Johanie v. Gützkow hrabiów chockowskich (czerwony krzyż z czterema różami)³³. Heraldyka książęca została też wzbogacona o rybogryfa Święców, których dominium rozciągało się w okolicach Sławna, Darłowa i Polanowa. Ziemie te zostały opanowane przez książąt pomorskich w 1347 r., a sami Święcowie wymarli prawdopodobnie około 10 lat później³⁴. Warto dodać, że dotychczasowy gryf wołoski (czarny gryf w złotym polu) zaczął być utożsamiany z gryfem kaszubskim (zgodnie z tytułaturą książęcą Dux Cassubie). Na jego bazie powstał w ramach reformy gryf księstwa bardzkiego (czarny gryf ze srebrnymi piórami). Podobnie niewielkie zmiany przekształciły gryfa pomorskiego w wendyjskiego³⁵, co spowodowało się do dodania czerwonemu gryfowi w srebrnym polu zielonych pasów. Dawny półgryf sławieński na szachownicy stał się w nowych warunkach symbolem księstwa wołoskiego.

²⁹ E. Rymar, *Wielka podróż wielkiego księcia*, Szczecin 2004, s. 54–60, 183–189.

³⁰ *Historia Pomorza*, t. II, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1976, s. 784–786; *Dzieje Brandenburgii*, s. 96–97.

³¹ Landesarchiv Greifswald, Rep. 2, Ducalia, 526.

³² O Księstwo Rugijskie toczono ciężkie walki z Meklemburgią i tylko zdecydowana postawa największych miast księstwa Stralsundu i Greifswaldu przechyliła szalę zwycięstwa na stronę pomorską. *Historia Pomorza*, t. I, cz. 2, s. 215–219; Z. Boras, *Książęta*, s. 82–85.

³³ E. Rymar, *Rodowód*, s. 139–142.

³⁴ *Historia Pomorza*, t. I, cz. 1, s. 537–541, 551–552; cz. 2, s. 204–205, 228.

³⁵ Czerwony gryf w zielone pasy był w XV w. utożsamiany także ze znakiem ziemi tołęskiej (Land Tollense), leżącej na zachód od Odry. R. G. Werlich, „... welches den Greifen führt...” — *Das Geschlecht*, s. 188.

Ostatecznie wielki herb Pomorza został ułożony w następujący sposób. W górnym rzędzie od prawej (heraldycznej) strony umieszczono odpowiednio: gryfa szczecińskiego: czerwony w złotej koronie w lazurowym polu symbolizujący Księstwo Szczecińskie, pomorskiego: czerwony w polu srebrnym symbolizujący całe Pomorze oraz kaszubskiego: czarny w złotym polu, symbolizujący Słowian — Kaszubów mieszkających we wschodniej części księstwa. W rzędzie środkowym, licząc od prawej, pojawił się gryf wendyjski: czerwono — zielony w srebrnym polu będący symbolem Słowian mieszkających niegdyś na zachód od Odry, czarny półlew rugijski na murze herb Księstwa Rugijskiego oraz srebrny rybogryf Świątów w czerwonym polu oznaczający teraz wyspę Uznam (ziemię uznamską). W dolnym rzędzie od prawej ułożono: czarnego wspiętego gryfa ze srebrnymi piórami w złotym polu będącego znakiem ziemi bardzkiej, herb ziemi choćkowskiej w postaci czerwonego krzyża z czterema różami w złotym polu oraz srebrnego półgryfa na szachownicy symbolizującego w nowych warunkach księstwo wologoskie. Warto podkreślić, że opisany wyżej wielki herb Pomorza stał się symbolem całej dynastii Gryfitów, bowiem używali go zarówno książęta szczecińscy, wologoscy, jak i biskupi kamiieńscy³⁶. Wielka reforma heraldyczna (do lat 20. XVI w.) w zasadzie zakończyła proces kształtowania się herbu książęcego. Od lat 60. XVI stulecia do przedstawionego powyżej znaku dołączono tzw. krwawe pole symbolizujące pełną samodzielność sądowniczą książąt na swoim terytorium, oczywiście z nadania cesarskiego³⁷. Po ostatecznym przejęciu biskupstwa kamińskiego (po 1556 r.) w centrum herbu książęcego pojawiał się czasami srebrny krzyż w czerwonym polu, symbolizujący biskupstwo kamińskie, zarządzane przez Gryfitów³⁸. Symbol krzyża miał wskazywać także na przywiązanie dynastii do luteranizmu. Wypada tu dodać, że w 1617 r. pod osobistym patronatem księcia Filipa II wyjątkowo uroczysto obchodzono na całym Pomorzu stulecie wystąpienia Martina Lutera. W tym też czasie w heraldyce Gryfitów pojawił się wspięty gryf pomorski trzymający w jednej łapie wzniesiony miecz, w drugiej zaś Biblię. Wspominany wizerunek umieszczano między

³⁶ Za ostatniego katolickiego biskupa kamińskiego uważa się Erazma von Manteuffel, zmarłego w 1544 r. Po nim diecezję w 1545 r. objął gorliwy protestant Bartłomiej Swawe. Po objęciu biskupstwa przekazał on w 1545 r. dominium biskupie Gryfitom. Po przegranej I wojnie szmalkaldzkiej (1546–1547) cesarz Karol V doprowadził do zrzeczenia się w 1549 r. funkcji biskupiej przez Bartłomieja Swawe i do wyboru nowego biskupa, którym został Marcin Weiher. Ten ostatni nieskutecznie próbował zatrzymać rozwój protestantyzmu na Pomorzu, a po jego śmierci w 1556 r. funkcja biskupów kamińskich wraz z dominium biskupim zostały ostatecznie przejęte przez Gryfitów. Odtąd obszar biskupstwa kamińskiego wydzielono tworząc tzw. księstwo biskupie obsadzone przez członków dynastii książęcej najczęściej obejmujących później władzę w księstwie szczecińskim.

³⁷ Możliwość taka dla książąt terytorialnych Rzeszy nie będących elektorami pojawiła się po pokoju augsburskim, zawartym w 1555 r., który dawał książętom pełną samodzielność w swoich krajach, także religijną. Na zachowanych wizerunkach pomorskiego herbu pole krwawe pojawiło się po raz pierwszy w 1563 r. Por. Th. Pyl, *Die Entwicklung*, s. 86–87; G. R. Werlich, „...welches den Greifen führt...” — *Das Geschlecht*, s. 216–221.

³⁸ Pierwotne barwy herbu biskupstwa były następujące: czerwony krzyż w srebrnym polu. Dopiero w czasach nowożytnych wspomniane barwy uległy zmianie, tj. krzyż stał się srebrny, a pole czerwone. Th. Pyl, *Die Entwicklung*, s. 96–98; G. R. Werlich, „... welches den Greifen führt...” — *Das Geschlecht*, s. 221–226.

innymi na bojowym proporcu książęcym, w licznych publikacjach z epoki oraz na pomorskich monetach³⁹.

W zaprezentowanych materiałach przechowywanych w szczecińskim archiwum znajdujemy wizerunki herbów zarówno dziewięcio-, jak i dziesięciopłowych. Na przykład szkic znaku pomorskiej dynastii z krzyżem w centrum zachował się w Archiwum Książąt Szczecińskich (I/2428), herb z polem krwawym przedstawiają zaś rysunki w Rękopisach i Spuściznach (nr 450) i Zbiorze Loepera (nr 45a). Wielkie herby pomorskie znajdują się także na przechowywanych w archiwum obiektach kartograficznych. Wystarczy tu chociażby wspomnieć wymienione wyżej mapy Petrusa Artopaeusa i Joanesa Jossoniusa. Rozbudowane herby książęce znajdujemy także w dziełach Paula Friedeborna i Daniela Kramera oraz w licznych ordynkach książęcych przechowywanych w archiwalnej bibliotece.

Skromne materiały odnoszące się do heraldyki książęcej przechowywane w Archiwum Państwowym w Szczecinie pozwalają na odtworzenie głównych przemian jakie na przestrzeni stuleci przechodził znak książęcy. Daleko jest im jednak do zadawalającej kompletności pozwalającej na podjęcie szerokich badań nad kształtowaniem się książęcego herbu. Rozszerzona kwerenda powinna więc objąć archiwa w Niemczech, a zwłaszcza Archiwum Krajowe w Greifswaldzie i Tajne Pruskie Archiwum w Berlinie-Dahlem. W pierwszej z wymienionych placówek należy skoncentrować się na zbiorach dokumentów książęcych i rękopisów. W Berlinie warto sprawdzić przechowywane tam akta pomorskie i materiały odnoszące się do czasów elektorskich. W przypadku archiwum berlińskiego należy także przejrzeć bogaty zbiór kartograficzny (Plankammer). W trakcie kwerendy nie można pominąć Biblioteki Uniwersytetu Greifswaldzkiego posiadającej najbogatszy zbiór pomorskich starodruków i pism ulotnych. Znaczące zbiory starodruków, w tym pomorskich oraz obiektów kartograficznych, przechowywane są również w Bibliotece Państwowej w Berlinie i Bibliotece Uniwersytetu Humbolta w Berlinie. Po stronie polskiej poza badaniami w szczecińskim archiwum i jego bibliotece, warto także poddać analizie zbiory starodruków znajdujące się w Książnicy Pomorskiej i kartografików przechowywanych w Bibliotece Uniwersytetu Szczecińskiego. Uzupełnieniem zarysowanej wyżej kwerendy winno być spenetrowanie zbiorów muzealnych znajdujących się po obu stronach granicy. Należy odwiedzić zarówno Muzeum Krajowe w Greifswaldzie, przechowujące między innymi tzw. oponę Croya⁴⁰, jak i Muzeum Narodowe w Szczecinie posiadające w swych zbiorach liczne obiekty z czasów książęcych. Wreszcie niezbędna byłaby podróż po zamkach i kościołach niemieckiej i polskiej części Pomorza w poszukiwaniu inskrypcji i herbów książęcych.

---

³⁹ R. Gaziński, G. Horoszko, *Herby*, s. 37–39.

⁴⁰ Tzw. opona Croya, gobelin wykonany w Szczecinie w 1554 r. przez Petera Heymansa, przedstawiający spokrewnione ze sobą rodziny książąt pomorskich i saskich wraz z ich herbami.

Radosław Gaziński, Sources to the heraldry of the Pomeranian princes in the holdings of The State Archives in Szczecin

Summary

There are scattered sources to the history of the coat of arms of the Pomeranian princes in the holdings of the State Archives in Szczecin. Only few parchment records with seals are to be found in the archival collections. The oldest among them was issued by prince Otto III in 1458. It presents a single-pole princery coat of arms featuring Griffin in the attack position. Among the diplomas with heraldic seals are records of Boguslaw X (1488 and 1512), Jerzy I and Barnim IX (1524) and Bogusław XIV (1626). Still, the most important archival fond at the holdings of the state archives in Szczecin — *The Pomeranian Dukes Archives* — contains only one archival unit (I/2428), showing a ten-pole princery coat of arms of 1623. The intention was to put it on the entrance gate of the castle in Szczecinek. Images of the great ten-pole princely coat of arms and its description are still preserved in the fond *Manuscripts and Legacies* (item no. 450) and *the Collection of Loeper* (No. 45a). Moreover, the princery coats of arms appear on the maps of Pomerania stored in the Cartographic Collection (a map by Petrus Artopaeus to cosmography Sebastian Münster and a map by Joannes Jannsonius). A library of the archives has in its collection a few old books in which are also to be found signs of the prince. The most important among them is a chronicle of Szczecin by Paul Friedeborn of 1613. It contains a description and image of the greater coat of arms of Pomerania. In addition, ducal signs are in the Pomeranian catechism of 1593 and a chronicle of the Pomeranian Church by Daniel Kramer. The greater coat of arms of the Pomeranian duke is featured in these works. Sources preserved in Szczecin archives are far from complete and allow only to make a preliminary draft of development process of the ducal coat of arms. Full query, for research the developmental paths of the coat of arms Griffin, requires visit at the archives, libraries and museums in Berlin and Greifswald and the Pomeranian Library in Szczecin, the National Museum and the Library of the University of Szczecin.

Słowa kluczowe: heraldyka książąt pomorskich, Archiwum Państwowe w Szczecinie, herb Gryfitów

Keywords: heraldry of the Pomeranian princes, the State Archives in Szczecin, coat-of-arms of Griffins